

EWA TRZASKOWSKA

<https://orcid.org/0000-0002-7698-9471>

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Wydział Nauk Przyrodniczych i Technicznych

ul. Konstantynów 1H, 20-950 Lublin

etrzaskowska@kul.pl

Zagospodarowanie przestrzeni osiedli mieszkaniowych w aspekcie możliwości wykorzystania przez seniorów na przykładzie Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej

Space Development in Housing Estates in Terms of Possibilities of Use by Seniors
on the Example of the Lublin Housing Cooperative

Abstract: Changes taking place in society in terms of age structure, needs and housing preferences mean that space requires constant modernization. A large proportion of elderly people in Poland live in housing estates built between 1960 and 1980. The majority of them do not want to leave them due to the location, transport connections, and also because living in a nursing home in Poland is the last resort. It is worth enabling seniors to stay in these places because their good condition requires maintaining independence. The adaptation of housing estates should include spaces that encourage physical activity to improve fitness or take preventive measures. The areas where the largest percentage of elderly people in Lublin live were selected for the study. The aim of the article is to determine the adaptation of housing estate areas to meet the recreational needs of seniors. The development of public spaces and greenery in housing estates, as well as the modernization processes that were carried out to make the areas more attractive to meet recreational needs, are presented. The standard of development of the studied estates is varied, but each of them has a strong advantage of greenery, allowing contact with nature, and places conducive to social contacts, enabling and encouraging activity.

Keywords: seniors; housing estates; greenery; development; modernization; recreational needs

Abstrakt: Zmiany zachodzące w społeczeństwie w zakresie struktury wiekowej, potrzeb czy preferencji mieszkaniowych powodują, że przestrzeń wymaga ciągłej modernizacji. Dużo osób starszych zamieszkuje osiedla wybudowane w latach 1960–1980. Większość nie chce ich opuszczać ze względu na lokalizację, powiązania komunikacyjne, a także dlatego, że zamieszkanie w domu

opieki w Polsce jest rozwiązaniem ostatecznym. Warto umożliwiać seniorom pozostanie w tych miejscach, gdyż warunkiem zachowania ich dobrej kondycji jest samodzielność. W przystosowywaniu osiedli należy uwzględniać działania, które zachęcają do podejmowania aktywności fizycznej, aby poprawiać kondycję lub działać profilaktycznie. Do badania wybrano obszary, w których mieszka największy odsetek osób starszych w Lublinie. Celem było określenie stopnia adaptacji terenów osiedlowych do potrzeb rekreacyjnych seniorów. Opisano rozwój przestrzeni publicznych i zieleni na osiedlach mieszkaniowych, a także procesy modernizacyjne, jakie przeprowadzono w celu uatrakcyjnienia tych terenów dla potrzeb rekreacyjnych. Poziom zagospodarowania badanych osiedli jest zróżnicowany, ale każde z nich posiada dużo zieleni, co pozwala na kontakt z naturą, oraz miejsca sprzyjające kontaktom społecznym umożliwiające i zachęcające do aktywności.

Słowa kluczowe: seniorzy; osiedla mieszkaniowe; zieleń; zagospodarowanie; modernizacja; potrzeby rekreacyjne

WSTĘP

Zjawisko starzenia się ludności staje się wyzwaniem XXI w. polegającym na wzroście liczby i odsetka osób starszych oraz zmniejszaniu się populacji dzieci i młodzieży w ogólnej liczbie ludności (Lipczyńska 2015; Majdzińska 2015; Okólski, Fihel 2012; Wesołowska 2015). Nie jest to zjawisko nowe, lecz dopiero w XX w. stało się powszechne. Swym zasięgiem obejmuje ono przede wszystkim kraje wysoko rozwinięte (Kurek 2008; Van Hoof, Kazak, Perek-Białas, Peek 2018). W Polsce według danych Głównego Urzędu Statystycznego (GUS 2023) osoby w wieku 60+ w 2005 r. stanowiły 17,2% populacji, natomiast w 2022 r. było to średnio 25,9%, a w województwie lubelskim 27%. Według Lipczyńskiej (2015, s. 277) obawy budzi nie tyle „fakt wzrostu ilościowego starszej populacji, co wzrost jej udziału w strukturze ludności”. Dożywanie starości już nie jest charakterystyczne tylko dla niewielu osób, lecz dotyczy coraz większej części populacji, co znajduje odzwierciedlenie w rosnącym zróżnicowaniu osób starszych. Starzenie się ludności niesie za sobą konsekwencje w wymiarze demograficznym, ekonomicznym, społecznym, zdrowotnym, kulturowym i politycznym (Peace 1982; Szołtysek 2013). Dotyczy to również miejsc zamieszkania. Analizy struktury osiedli w różnych krajach (Budapeszt, Lipsk, Praga) pokazują, że osiedla „starzały się” już w latach 90. XX w., a proces ten przyspieszył na początku XXI w. (Szafrńska 2013, 2016).

W Polsce osoby starsze zamieszkują głównie osiedla zbudowane w latach 1960–1980 w technologii wielkiej płyty i większość z nich nie chce opuszczać swojego miejsca zamieszkania (Gronostajska 2016). Mieszkanie i jego najbliższe otoczenie stają się miejscami, w których senior spędza większość wolnego czasu (Chybalska 2003). Ta sytuacja przekłada się na konieczność wprowadzenia

zmian w środowisku życia, które powinno być przystosowane do potrzeb ludzi zmieniających się w czasie (Burton, Mitchell 2006; Ranzijin 2002). Rezultatem jest zwiększone zapotrzebowanie na dostosowanie przestrzeni publicznych i terenów zieleni (Ranzijin 2002; Wycichowska 2010) do potrzeb rekreacyjnych osób starszych czy osób z ograniczoną sprawnością ruchową. To ważne, gdyż liczne badania pokazują, że jest to warunek zachowania aktywności, dobrego samopoczucia, dobrej kondycji i samodzielności (Jönson, Magnusson 2001; Szołtysek 2013; Szołtysek, Trzpiot 2019). Często osiedla umożliwiają to bardziej niż gęsto zabudowane obszary śródmiejskie. Do barier ograniczających aktywność, oprócz stereotypów i postaw społecznych wobec osób w podeszłym wieku, zalicza się ograniczenia strukturalne i praktyczne związane z infrastrukturą (Kaczmarczyk, Trafiałek 2016; Miśniakiewicz 2017; Ranzijin 2002). Identyfikacja istniejących barier i określanie sposobów ich przekraczania są konieczne w organizowaniu przestrzeni publicznej dla seniorów zachęcającej do bardziej aktywnego stylu życia.

Tematyka dotycząca starzenia się społeczeństwa jest podejmowana od dawna (Stauden 2013), ale zjawisko aktywności fizycznej ludzi starszych, realizowanej na terenach zieleni, zauważono w Polsce niedawno (Baranowski, Dankowska 2007; Chybalska 2007, 2009, 2010; Czałczyńska-Podolska 2007; Gawłowska 2009). Mało jest przykładów dostosowania miejsc rekreacji związanych z adaptowaniem przestrzeni do zmian pokoleniowych jej użytkowników (Szołtysek, Trzpiot 2019). W niniejszym artykule przedstawione zostały doświadczenia z realizacji projektów i działań podejmowanych na osiedlach mieszkaniowych Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej (LSM), które przyczyniły się do poprawy elementów rekreacyjnych oraz do zachowania charakteru nadanego tym osiedlom przez projektantów. Opracowanie może być przyczynkiem do modernizacji osiedli mieszkaniowych czy też budowy nowych, które będą umożliwiać spędzanie wolnego czasu przez seniorów na osiedlach mieszkaniowych.

MATERIAŁY I METODY

Analizy wykonane zostały w celu określenia przystosowania terenów osiedli LSM w Lublinie dla seniorów. Zasadnicze było pytanie, czy istniejące tereny zieleni i przestrzenie publiczne oraz ich zagospodarowanie są przystosowane do potrzeb tej grupy. W analizach wyodrębniono elementy sprzyjające kontaktom społecznym i nawiązywaniu więzi międzyludzkich (ławeczki i stoliki, ogólnodostępne ogródki do uprawy roślin), umożliwiające i zachęcające do podejmowania aktywności (gry przestrzenne, np. szachy, siłownie plenerowe, obecność zieleni), ułatwiające korzystanie z przestrzeni osobom z różnym stopniem sprawności fizycznej i umysłowej (ławki z oparciami i podłokietnikami, charakterystyczne

elementy w przestrzeni: rzeźby, murale, wykorzystywanie typowych dla danego miejsca form przestrzennych). Wybrano je na podstawie analiz przeprowadzonych przez Światową Organizację Zdrowia w 33 miastach w 2007 r.

Do badań wybrane zostały obszary, na których zamieszkuje największy odsetek osób starszych w Lublinie (GUS 2022). Analizą objęto siedem osiedli mieszkaniowych LSM, położonych w dzielnicy Rury, utworzonych w latach 1960–1970, które zajmują teren 242 ha (zob. Urząd Miasta Lublin). Są to osiedla: im. Adama Mickiewicza, im. Juliusza Słowackiego, Piastowskie, im. Zygmunta Krasińskiego, im. Henryka Sienkiewicza, im. Marii Konopnickiej i im. Bolesława Prusa (zob. tab. 1). Na terenach tych osiedli podczas ich tworzenia w sposób optymalny wykorzystywano warunki terenowe fizjograficzne. W projektach wykazano troskę o to, aby nie zagubić potrzeb człowieka, np. stwarzając optymalne warunki mieszkania w otoczeniu zieleni (Pastuszko 2017). Zarówno projektanci, jak i Zarząd LSM od początku zerwali z ówczesną tradycją tzw. osiedli niczych (w rozumieniu Tuana [1987]). Pomimo wykorzystania typowych elementów konstrukcyjnych (tzw. wielka płyta), sięgając po indywidualne rozwiązania, stworzono zespoły mieszkaniowe o wyraźnej tożsamości krajobrazowej (zob. Teatr NN; Trzaskowska, Adamiec 2013). Wewnątrz osiedli poprowadzono tylko drogi dla ruchu lokalnego, oddzielając w ten sposób ruch kołowy od pieszego. Utworzony układ sprawił, że pomiędzy większością bloków powstały półzamknięte, zaciszne wnętrza. Każda taka przestrzeń między blokami wyposażona była w plac zabaw. Nowatorstwo polegało na zintegrowaniu zabudowy z zaplanowaną zielenią. Zdecydowało to o walorach krajobrazowych i atrakcyjności wypoczynkowej. Osiedla LSM wyróżniały się bogactwem roślin, występowaniem rzadkich gatunków ozdobnych. Ogrody osiedlowe dawały ludziom poczucie odmienionych warunków życia, zgodnych z różnorodnymi potrzebami dorosłych, młodzieży i dzieci oraz z ich potrzebą kontaktu z przyrodą, pozwalały na zabawę czy rekreację z zaspokojeniem poczucia estetyki i ładu przestrzennego w miejscu zamieszkania w porównaniu z innymi lubelskimi osiedlami (Denys 2007; Dylewski 2007; Ochalska 2007).

Aby sprawdzić, jak funkcjonują te przestrzenie po zmianie dominującej obecnie grupy użytkowników, czyli seniorów, do analiz wybrano następujące elementy: zieleni (izolacyjna, rekreacyjna urządzona, rekreacyjna nieurzadzona), tereny rekreacji dla osób starszych, infrastruktura osiedlowa (ławki, siłownie, elementy wodne, altany, przedogródki, skwery, place przy blokach, miejsca zacienione, miejsca do gry w szachy). Badania terenowe wykonano w okresie wiosenno-letnim w 2023 r. Oparto je na wizjach lokalnych, wykorzystując metodę inwentaryzacji urbanistycznej. Dokonano przeglądu stron internetowych spółdzielni LSM oraz dokumentów dotyczących modernizacji

Tab. 1. Stan zasobów osiedli mieszkaniowych LSM (dane ze strony internetowej LSM)

Tab. 1. The state of resources of LSM housing estates (data from the LSM website)

Nazwa Name	Data powstania Date of establishment	Powierzchnia Area (ha)	Powierzchnia zabudowy Building area (ha)	Liczba budynków mieszkalnych Number of residential buildings	Liczba mieszkań Number of apartments	Liczba garaży Number of garages	Liczba budynków handlowo- usługowych Number of commercial and service buildings
Osiedle im. Adama Mickiewicza	1958–1971	24,34	4,34	58	3107	376	5
Osiedle im. Juliusza Słowackiego	1965–1970	17,00	7,00	18	2000	302	6
Osiedle Piastowskie	1967–1972	10,71	4,71	30	1314	258	4
Osiedle im. Zygmunta Krasńskiego	1970–1975	14,00	6,54	17	1294	153	11
Osiedle im. Henryka Sienkiewicza	1973	12,50	3,90	17	1392	266	4
Osiedle im. Marii Konopnickiej	1973–1976	17,20	4,90	22	1920	78	4
Osiedle im. Bolesława Prusa	1975–1984	22,00	10,50	50	1989	48	25

i prac wykonywanych na osiedlach (zob. LSM). Badania w tym zakresie obejmowały aspekt przestrzenno-funkcjonalny, czyli rozpoznanie miejsc/stref oraz elementów służących realizacji różnych form rekreacji przez seniorów, a także obecności i jakości elementów wyposażenia wraz z ich liczbą i usytuowaniem w przestrzeni osiedla. Obliczono powierzchniowy udział zieleni (z wykorzystaniem danych z systemów informacji geograficznej, które porównano z danymi ze spółdzielni) na poszczególnych osiedlach. Dokonano również oceny eksperckiej, jakościowej, która dotyczyła: zróżnicowania roślinności (obecność różnych form, wiek, obecność roślin kwitnących, powierzchni zieleni), obecności i wyposażenia placów oraz skwerów do wypoczynku biernego, występowania urządzeń do rehabilitacji i odpoczynku czynnego, udogodnień (np. pergole, ławki z podłokietnikami), atrakcji (np. murale, rzeźby, fontanny), wrażeń zmysłowych (określenie stopnia nagromadzenia w przestrzeni wrażeń pozytywnych, negatywnych i neutralnych dotyczących pięciu zmysłów człowieka: wzroku, słuchu, węchu, smaku i dotyku, o charakterze kierunkowym, punktowym i plamowym). Zastosowano skalę trzystopniową: 3 – duża, 2 – średnia, 1 – mała (Adamiec, Trzaskowska 2015).

WYNIKI

Mimo obowiązujących zewnętrznych uwarunkowań prawnych, ustaw, rozporządzeń (dotyczących powierzchni terenów biologicznie czynnych) i nacisków władz miasta na dogęszczenie osiedli poprzez budowę kolejnych bloków i miejsc parkingowych dokonano pojedynczych inwestycji, a nowe miejsca parkingowe powstały wzdłuż dróg osiedlowych (zwykle wokół osiedli). Na wszystkich osiedlach przeprowadzono modernizację i rewitalizację (m.in. wymieniono i uzupełniono ławki, wprowadzono siłownie plenerowe i ogrody zielone, przebudowano place przy blokach i place centralne). Wyróżnikiem osiedli jest zróżnicowana zieleń, obejmująca wysokie drzewa, krzewy, kompozycje roślinne na skwerach, rabaty, ogrody społeczne z ziołami, rośliny w donicach, łąki kwietne, trawniki ekstensywne i przedogródki tworzone przez mieszkańców. Zieleń jest pielęgnowana, dosadzane są nowe rośliny, wycinki drzew prowadzone są rzadko i dotyczą najczęściej topól, które jako gatunki krótkowieczne wymagają wymiany. Przy osiedlach im. Henryka Sienkiewicza oraz Piastowskim nadal znajdują się ogródki działkowe. Wokół osiedla im. Adama Mickiewicza występuje zieleń izolacyjna. Dzięki temu, że zieleń na osiedlach zajmuje powyżej 50% przestrzeni, możliwy jest kontakt człowieka z naturą oraz wypoczynek czynny i bierny. Za sprawą bogatej roślinności (drzewa, krzewy liściaste i iglaste, byliny, pnącza) pobudzane są różne zmysły. Występuje tu wiele roślin kwitnących i owocujących

od wczesnej wiosny do jesieni, następnie nasiona oddziałują na wzrok, jadalne rośliny i owoce na smak, roślinność pachnąca stymuluje węch, a szum liści na drzewach i ozdobnych traw odbierane są przez słuch. Umieszczone na terenie osiedli karmniki i poidelka dla ptaków, zamiast mało estetycznych pojemników stosowanych przez osoby starsze, pozwalają na dokarmianie i obserwację ptaków oraz wsłuchiwanie się w ich śpiew. Zaprzestano intensywnego koszenia trawników i wprowadzono łąki kwietne, co wpływa na zmniejszenie hałasu. Elementy małej architektury oraz zróżnicowana roślinność tworzą przestrzenie multisensoryczne (zob. tab. 2).

Inwentaryzacje terenów osiedli pozwalają stwierdzić, że posiadają one szereg zróżnicowanych przestrzeni rekreacyjnych, wśród których znajdują się: skwery w przestrzeniach półpublicznych zlokalizowane pomiędzy budynkami, przestrzenie ogólnodostępne, przestrzenie o charakterze sportowym i rekreacyjnym. Na wszystkich osiedlach znajdują się rzeźby i pomniki oraz murale ułatwiające orientację w terenie i podnoszące estetykę. Na osiedlach znajduje się 885 ławek i siedzisk, które są szczególnie istotne dla osób korzystających z biernej formy rekreacji (zob. tab. 2). Liczne ławki umożliwiają seniorom przemieszczanie się, zwłaszcza na dłuższych dystansach, zwiększając zakres codziennych aktywności, takich jak robienie zakupów, dojście do przychodni lub przystanku autobusowego itd. Przy alejkach ławki ustawione są pojedynczo, a na skwerach po 2–3 obok siebie. Formą aktywności mającą wpływ m.in. na obniżenie poziomu stresu są zajęcia ogrodnicze. Prowadzą je Środowiskowy Dom Samopomocy „Roztocze” i Stowarzyszenie „Źródło”. Na poszczególnych osiedlach tę aktywność umożliwiają przedogródki, na które jest przyzwolenie, choć nie są one przestrzeniami celowo na te działania wyznaczonymi. Funkcjonują one tam, gdzie są osoby dbające o te przestrzenie. Jeżeli są zaniedbywane, wówczas pracownicy spółdzielni je likwidują. Należy dodać, że występuje niewielkie zróżnicowanie przestrzeni publicznych i infrastruktury rekreacyjnej w zależności od osiedla.

Powstałe jako pierwsze osiedle im. Adama Mickiewicza, zajmujące największą powierzchnię, bo aż 24,34 ha, wyróżnia się największym procentem powierzchni zajmowanej przez zieleń (82%), jest najlepiej wyposażone w elementy rekreacyjne dla seniorów oraz w jego granicach znajdują się wszystkie elementy, które były poddane ocenie (zob. tab. 2). Występuje tu największe zróżnicowanie przedogródków (249; zob. fot. 1), tworzone są bowiem spontanicznie przy wejściach do bloków i pod balkonami. Na ulicy Wajdeloty zostały zaplanowane w trakcie budowy osiedla w obrębie przestrzeni prywatnych związanych z mieszkaniami na parterze. Jest to jedyne osiedle, na którym występuje taka forma. Na osiedlu znajduje się 13 placów i kameralnych skwerów z rabatami i pergolami w oprawie siedzisk (zob. fot. 2). Powstałe w latach 60. XX w.

Tab. 2. Infrastruktura służąca do spędzania wolnego czasu na osiedlach mieszkaniowych LSM

Tab. 2. *Infrastructure for spending free time in LSM housing estates*

Nazwa Name	Powierzchnia terenów zieleni osiedla (ha) <i>Area of housing estates green areas</i>	Powierzchnia terenów zieleni (%) <i>Area of green areas</i>	Liczba skwerów i placów (liczba na powierzchni terenów zieleni) <i>Number of lawns and squares (number on green areas)</i>	Liczba ławek (liczba na powierzchni terenów zieleni) <i>Number of benches (number on green areas)</i>	Siłownie plenerowe <i>Outdoor gyms</i>	Elementy wodne <i>Water elements</i>	Ogrody społeczne <i>Community gardens</i>	Altany <i>Gazebos</i>	Miejsca do gry w szachy <i>Chess places</i>	Przedogrodki <i>Front gardens</i>
Osiedle im. Adama Mickiewicza	20,00	82,1	13 (1,5)	171 (8,6)	1	1	0	1	1	249
Osiedle im. Juliusza Słowackiego	10,00	58,8	13 (0,7)	103 (10,3)	1	0	0	0	0	103
Osiedle Piastowskie	6,00	56,0	5 (1,2)	86 (14,3)	1	1	0	3	0	29
Osiedle im. Zygmunta Krasńskiego	7,46	53,3	5 (1,5)	176 (23,6)	2	0	1	8	3	39
Osiedle im. Henryka Sienkiewicza	8,60	68,8	6 (1,4)	98 (11,4)	1	0	0	0	0	57
Osiedle im. Marii Konopnickiej	12,30	71,5	10 (1,2)	151 (12,3)	1	0	1	0	0	77
Osiedle im. Bolesława Prusa	11,50	52,3	10 (1,2)	100 (8,7)	1	0	0	0	0	112

w przestrzeniach międzyblokowych place zabaw zamienione zostały na skwery z bogatą roślinnością i ławkami. W 2015 r. na osiedlu wyremontowano ścieżki spacerowe oraz plac centralny. Złożony jest on z dwóch części: placu zabaw z urządzeniami (rakietą, samochód, samolot, statek) oraz placu do odpoczynku z fontanną, poidełkami, stolikami do gier, pergolami, zróżnicowaną roślinnością niską. Pomiędzy placami znajdują się siłownia oraz urządzenia do wspinania i drewniane kładki dla dzieci. Także drugi duży plac ma część przeznaczoną dla seniorów ze strefą ciszy, dużą liczbą ławek ustawionych w grupach oraz częścią dla dzieci i młodzieży z urządzeniami zabawowymi i placem rowerowym. Niemal przy wszystkich wejściach do bloków ustawiono ławki z oparciami i podłokietnikami. Ławki są także wzdłuż alejek. Porównując ich liczbę do innych osiedli, należy wskazać, że tutaj jest ich najwięcej (171), ale w stosunku do powierzchni jest ich najmniej, gdyż 8,6 na 1 ha.

Osiedle im. Zygmunta Krasieńskiego zawiera strefy przeznaczone do czynnego i biernego wypoczynku dla seniorów. Atutem są pergole zaprojektowane nad ławkami, które w upalne dni chronią użytkowników przed słońcem. Wyróżnia je również zielony ogród społeczny, z którego mogą korzystać mieszkańcy. Dodatkowym elementem w tej przestrzeni jest zegar słoneczny. Modernizacji

Fot. 1. Przedogródki przy wejściach do bloku na osiedlu Adama Mickiewicza w Lublinie (fot. Paweł Adamiec)

Pic. 1. Front gardens at the entrances to the block of flats in the Adam Mickiewicz housing estate in Lublin (by Paweł Adamiec)

Fot. 2. Rabata przy placu centralnym na osiedlu Adama Mickiewicza w Lublinie (fot. Paweł Adamiec)

Pic. 2. Flower bed at the central square in the Adam Mickiewicz housing estate in Lublin (by Paweł Adamiec)

poddano plac centralny. Wzbogacono go o ławki i odnowiono rzeźbę, a także uzupełniono roślinność oraz zorganizowano plac zabaw i siłownię. Mimo że osiedle nie posiada elementu wodnego w przestrzeni publicznej, wyróżnia je zielony teren do spotkań. Można tu zorganizować spotkania grup sąsiedzkich czy też rozegrać turniej seniorów w ping-ponga. Na osiedlu są dwie siłownie plenerowe i trzy miejsca do gry w szachy. Mało jest przedogródków (39) i skwerów (5). W kilku miejscach występują donice z roślinami kwitnącymi. Przy blokach i alejkach znajduje się 176 ławek, zarówno z oparciami, jak i bez. Porównując z innymi osiedlami i w stosunku do powierzchni, jest to aż 23,6. W dwóch miejscach założono łąki kwietne.

Udogodnienia dla osób starszych spotykamy na osiedlu Piastowskim. Na przebudowanym placu centralnym (do 2013 r. był to plac zabaw) zlokalizowana jest strefa rekreacyjna z fontanną, pergolami nad aleją spacerową dającą cień oraz skwerem, na środku którego posadzony został Dąb Piastowski (zob. fot. 3). Jest to najbardziej przyjazne, estetyczne miejsce do odpoczynku. Mało jest przedogródków (29) i skwerów (5). Są one utworzone w miejscach, gdzie wcześniej były małe place zabaw przy blokach. Brakuje ławek przy niektórych blokach, mało jest ich przy alejkach (zob. tab. 2).

Fot. 3. Dąb Piastowski na placu centralnym na osiedlu Piastowskim w Lublinie (fot. Paweł Adamiec)

Pic. 3. The Oak Piastowski on the central square of the Piastowski housing estate in Lublin (by Paweł Adamiec)

Na osiedlu im. Juliusza Słowackiego znajduje się duży centralny plac z siłownią plenerową i boiskami oraz zrewitalizowany skwer upamiętniający patrona osiedla w towarzystwie licznych siedzisk. Ponadto jest tu pięć placów między budynkami. Niestety, nie zostały one poddane renowacji ani nie zastosowano tu rozwiązań sprzyjających rekreacji (stolików do gry, pergoli). Na placach obecne są betonowe instalacje artystyczne, które powstały w okresie budowy osiedla, ale ich stan w większości jest niezadowolający. Dużo jest ścieżek spacerowych, przy których znajdują się liczne ławki. Mieszkańcy utworzyli szereg przedogródków, które – w związku ze specyficzną zabudową zaprojektowaną przez Zofię i Oskara Hansenów, czyli ciągiem biegnących półkoliście wzdłuż budynków – tworzą estetyczną przestrzeń sprzyjającą spacerom. Przy ścieżkach wprowadzono rabaty z różami, zwiększając w ten sposób zróżnicowanie roślinności przy blokach.

Na osiedlach im. Bolesława Prusa i im. Marii Konopnickiej znajdują się place, skwery i aleje spacerowe. Pierwsze z nich posiada przebudowany centralny plac z wyznaczonymi strefami przeznaczonymi do rekreacji dzieci i osób starszych, z ławkami i siłownią plenerową. Ponadto jest tu zaprojektowany skwer z fontanną, roślinami zwabiającymi motyle oraz metalowymi kulami, który dziś jest wizytówką osiedla. Jest to jeden z nowych projektów powstałych na LSM.

Na osiedlu im. Bolesława Prusa znajduje się 112 przedogródków tworzonych przez mieszkańców. Jako jedyne osiedle to posiada 100 ławek z podłokietnikami, które są w jednym stylu. Na ścianach bloków wprowadzono murale. Drugie osiedle charakteryzuje się metalowymi instalacjami artystycznymi usytuowanymi w centralnym punkcie osiedla (żuraw, sarny, krokodyl, łyżwiarki) oraz monumentalną rzeźbą Marii Konopnickiej, patronki osiedla. Jako jedyne posiada dużą liczbę donic (69) z roślinami kwitnącymi, usytuowanych wzdłuż ciągów komunikacyjnych, co wyróżnia je od pozostałych osiedli. Brakuje jednak skwerów – tylko jeden został wyremontowany. Zaledwie część ławek ma oparcia i podłokietniki. Na obu osiedlach są strefy do czynnego i biernego odpoczynku dla seniorów, natomiast zabrakło rozwiązań w postaci miejsc zacienionych czy też do gry w szachy.

Pod względem dostępności rozwiązań dla osób starszych najslabiej oceniono osiedle im. Henryka Sienkiewicza (zob. tab. 3). Brakuje tu miejsc przeznaczonych do spotkań, nie ma dobrze zagospodarowanych skwerów i placów, elementów wodnych, miejsc do gry w szachy. Podobnie jak na wcześniej opisywanych terenach występują aleje spacerowe, a na obrzeżu znajdują się ogródki działkowe i Park Rury.

Wszystkie przedstawione działania realizowane na osiedlach LSM, które kiedyś były wzorcowymi, również dziś mogą służyć za wzór w podejmowaniu działań modernizacyjnych. Osiedla LSM zapewniają seniorom realizację wielu form rekreacji, mają dobrze zorganizowane tereny w bezpośrednim otoczeniu ich miejsca zamieszkania. Za wzorcowe można uznać: zrewitalizowane place międzyblokowe, miejsca nasłonecznione i zacienione (pergole, altany), dużą liczbę ławek przy ciągach pieszych, ławki z podłokietnikami, zróżnicowaną roślinność, w tym kwitnącą (łąki kwietne, trawniki ekstensywne), zwabiającą zwierzęta, poidelka i karmniki pozwalające na kontakt z naturą, murale, rzeźby, instalacje artystyczne jako punkty orientacyjne, siłownie z urządzeniami rekreacyjnymi i do rehabilitacji.

DYSKUSJA

Sęk (2001) wskazuje, że jakość życia seniorów zależy od czterech aspektów: poczucia zadowolenia z życia, więzi z ludźmi i ze światem, samodzielności i aktywności oraz poczucia bezpieczeństwa. Dwa ostatnie mają bezpośredni związek z przestrzenią i są przez wielu autorów wymieniane jako dominujące w przypadku osób starszych. Kontakt z naturą ma znaczący wpływ szczególnie na osoby z otępieniem i chorobą Alzheimera (Trempała 2011). Gehl (2009) dowiódł, że dobry wygląd i jakość oraz sposób zaplanowania

Tab. 3. Ocena jakościowa przestrzeni publicznych osiedli mieszkaniowych LSM w aspekcie możliwości wykorzystania ich przez seniorów
 Tab. 3. *Qualitative assessment of public spaces in LSM housing estates in terms of the possibility of using them by seniors*

Nazwa Name	Roślinność Vegetation	Place, squares	Udogodnienia (np. pergole, liczba ławek, ławki z podłokietnikami) Amenities (e.g. pergolas, number of benches, benches with armrests)	Urządzenia do rehabilitacji i rekreacji czynnej Equipment for rehabilitation and active recreation	Fontanny (np. murale, rzeźby, fontanny) Fountains Attractions (e.g. murals, sculptures, fountains)	Atrakcyjność sensoryczna Sensual attractiveness	Razem Total
Osiedle im. Adama Mickiewicza	3	3	2	2	3	3	16
Osiedle im. Juliusza Słowackiego	3	2	2	1	1	2	11
Osiedle Piastowskie	3	3	2	1	2	2	13
Osiedle im. Zygmunta Krasińskiego	3	3	3	2	1	2	14
Osiedle im. Henryka Sienkiewicza	3	3	2	1	1	2	12
Osiedle im. Marii Konopnickiej	3	3	2	1	2	3	14
Osiedle im. Bolesława Prusa	3	3	1	2	1	2	12

i zagospodarowania przestrzeni publicznych w środowisku zamieszkania istotnie wpływają na wszystkie sfery życia, w tym na jakość i częstotliwość kontaktów społecznych realizowanych w miejscu zamieszkania. Zatem już na etapie projektowania środowiska życia powinno się dążyć do umożliwienia optymalizacji interakcji przestrzeni z jej użytkownikami poprzez uczynienie przestrzeni sprzyjającej rozwojowi zachowań aktywnych dla jak największej grupy osób (Błaszak, Przybylski 2010; Fernández-Ballesteros, Zamarron 2007; Lidwell, Holden, Butler 2003). Biorąc pod uwagę proces starzenia się, należy uznać, że dobre funkcjonowanie tego typu przestrzeni gwarantują zmiany ich programów funkcjonalnych, z uwzględnieniem zmieniających się potrzeb wszystkich użytkowników (Sęk 2001). Zwrócono na to uwagę na osiedlach LSM, gdzie prowadzone są modernizacje i rewitalizacje. Postulaty te wyznaczają kierunek nowego nurtu w projektowaniu przestrzeni miejskiej, reprezentowanego m.in. przez Burton i Mitchell (2006) w programie „Ulice dla życia”, którego celem jest zwiększenie dobrostanu i jakości życia mieszkańców poprzez dopasowanie infrastruktury do potrzeb jej użytkowników. W licznych opracowaniach (Kowalski 2010; Kuryłowicz 1996; Wapiennik, Piotrowicz 2002) równoległe do zagadnień dotyczących seniorów często pojawiają się standardy kształtowania przestrzeni dla osób z niepełnosprawnościami. Może to wynikać z tego, że seniorzy często są osobami z niepełnosprawnościami, ale – jak wskazuje Szoltysek (2013) – stosowanie znaku równości pomiędzy tymi grupami jest niepoprawne. Choć zasady projektowania uniwersalnego powinny być już znane wszystkim projektantom, nadal w przestrzeniach osiedli można odnaleźć miejsca z barierami (Bujacz, Skrzypska, Zielińska 2012). Działania projektowe urbanistów i architektów powinny więc iść w kierunku tworzenia pełnej dostępności przestrzeni publicznej, która spełni oczekiwania wszystkich użytkowników przestrzeni, bez względu na to, czy są osobami sprawnymi czy też mają ograniczenia sprawności, wynikające np. z niepełnosprawności lub wieku (Szalewicz 2018). Dostosowana przestrzeń stwarza tym osobom warunki do samostanowienia, indywidualnego rozwoju i realizacji własnych celów. Na badanych terenach zauważono działania mające na celu udostępnianie przestrzeni różnym osobom. Uczestnictwo osób z niepełnosprawnościami i seniorów w życiu lokalnych społeczności wzbogaca również życie pozostałych użytkowników przestrzeni, którzy stają się bardziej wrażliwi i empatyczni na potrzeby innych (Muzioł-Węclawowicz 2009). Zastosowanie rozwiązań przyjaznych osobom z niepełnosprawnościami i seniorom (np. liczba ławek), co ma miejsce w badanych przestrzeniach, sprawia, że ułatwia się także poruszanie i życie osobom, które określa się jako pełnosprawne (Borst, Miedema, Vries, Graham, Dongen 2008; Hieronymus i in. 2009; Wysocki 2015, 2017).

Chopra i Kafatos (2014) wskazują, że najbardziej destruktywne aspekty starzenia się zwykle mają związek z inercją. Już w wieku średnim stopniowo rezygnujemy z poszukiwania nowych doświadczeń, ogarnia nas bierność, tracimy motywację. Wiele osób w podeszłym wieku odczuwa wręcz sparaliżowanie przez inercję. Dlatego duże znaczenie ma projektowanie nakierowane na odbiór multi-sensoryczny. Sprawia ono, że przestrzeń staje się bardziej wartościowa nie tylko pod względem estetycznym, lecz także społecznym, ponieważ poprzez aktywację różnych zmysłów zwiększają się jej funkcje terapeutyczne (Wysocki 2012), a zarazem mamy do czynienia z redukcją deficytu natury (Barber, Kim 2021; Diko, Palazzo 2019). Z takimi przestrzeniami mamy do czynienia na terenie badań. Jak podkreśla Szulczewska (2015), 45% terenów zieleni na osiedlach zapewnia dobre warunki mikroklimatyczne, zacienienie, wpływa korzystnie w procesie rehabilitacji, daje poczucie szczęścia i zadowolenia oraz aktywizuje do działań społecznych. Na badanych osiedlach ten odsetek waha się od 52% do ponad 80%, co wskazuje na ich duże walory.

PODSUMOWANIE I WNIOSKI

Potrzeby człowieka odnośnie do miejsca zamieszkania zmieniają się w czasie, co wynika ze zmian pokoleniowych i potrzeb mieszkańców związanych z procesem starzenia się. Nie zmieniają się potrzeby związane z rekreacją, jakością środowiska, wyjątkowością miejsca, występowaniem terenów zieleni. Mimo tych zasad przemiany funkcjonalno-przestrzenne, modernizacje i uzupełnianie infrastruktury do spędzania wolnego czasu, służące osobom starszym w osiedlach w obrębie nawet jednej spółdzielni mieszkaniowej, zachodzą w różnym tempie. Niektóre z nich mają charakter powszechny, jak rewitalizacja placów centralnych, natomiast inne mają mniejszy wymiar. Do najważniejszych zmian na osiedlach należą: poprawa stanu zagospodarowania publicznych i półpublicznych przestrzeni międzyblokowych, wprowadzenie urządzeń służących do ćwiczeń, ławek z oparciami i podłokietnikami. Jednym z najważniejszych elementów jest występowanie bogatej i zróżnicowanej zieleni, tak jak na badanych osiedlach. Znajdują się tu wysokie drzewa, krzewy, kompozycje roślinne na skwerach, rabaty, ogrody społeczne z ziołami, roślinność w donicach, łąki kwietne, trawniki ekstensywne i przedogródki tworzone przez mieszkańców. Zielen jest pielęgnowana i uzupełniana.

BIBLIOGRAFIA

Literatura

- Adamiec P., Trzaskowska E. 2015. Rewitalizacja osiedlowych terenów zieleni – metody pracy na przykładzie Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej. W: E. Trzaskowska, P. Adamiec P. (red.), *Krajobrazy Lublina – osiedla mieszkaniowe* (s. 133–150). Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Baranowski T., Dankowska E. 2007. Tereny odpoczynku dla osób w naszym wieku i naszej kondycji. W: M.E. Drozdek (red.), *Zieleń miast i wsi, współczesna i zabytkowa* (T. 2; s. 101–102). Sulechów: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- Barber S.J., Kim H. 2021. COVID-19 Worries and Behavior Changes in Older and Younger Men and Women. *The Journals of Gerontology: Series B* 76(2), 17–23. <https://doi.org/10.1093/geronb/gbaa068>
- Błaszak M., Przybylski Ł. 2010. *Rzeczy są dla ludzi. Niepełnosprawność i idea uniwersalnego projektowania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Borst H.C., Miedema H.M.E., Vries S.I. de, Graham J.M.A., Dongen J.E.F. van. 2008. Relationships between Street Characteristics and Perceived Attractiveness for Walking Reported by Elderly People. *Journal of Environmental Psychology* 28(4), 353–361. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2008.02.010>
- Bujacz A., Skrzypka N., Zielińska A.M. 2012. Publiczna przestrzeń miejska wobec potrzeb seniorów. Przykład Poznania. *Gerontologia Polska* 20(2), 73–80.
- Burton E., Mitchell L. 2006. *Inclusive Urban Design – Streets for Life*. Oxford: Architectural Press. <https://doi.org/10.4324/9780080456454>
- Chopra D., Kafatos M.C. 2014. From Quanta to Qualia: How a Paradigm Shift Turns into Science. *Philosophy Study* 4(4), 287–301. <https://doi.org/10.17265/2159-5313/2014.04.005>
- Chybalska M. 2003. Modernizacja wnętrz międzyblokowych szansą dla codziennej rekreacji na wolnym powietrzu. W: F. Gospodarczyk (red.), *Kształtowanie, pielęgnacja i ochrona miejskich terenów rekreacyjnych. Materiały z ogólnopolskiej konferencji z cyklu „Nauka – Praktyce”* (s. 36–48). Wrocław: Wydawnictwo Akademii Rolniczej.
- Chybalska M. 2007. Tereny dla nowych form rekreacji czynnej. W: M.E. Drozdek (red.), *Zieleń miast i wsi, współczesna i zabytkowa* (T. 2; s. 103–110). Sulechów: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- Chybalska M. 2009. Rekreacja czynna osób wieku dojrzałego. *Architektura Krajobrazu*, (3), 71–77.
- Chybalska M. 2010. Tereny zieleni osiedlowej jako miejsce aktywnej rekreacji osób starszych. W: M. Kosmala (red.), *Zieleń osiedlowa – stan obecny i wskazania do poprawy* (s. 129–139). Toruń: Polskie Zrzeszenie Inżynierów i Techników Sanitarnych Oddział Toruń.
- Czałczyńska-Podolska M. 2007. Potrzeby rekreacyjne różnych grup wiekowych – wytyczne dla tworzenia ogrodów zabaw i rekreacji. W: M.E. Drozdek (red.), *Zieleń miast i wsi, współczesna i zabytkowa* (T. 2; s. 83–91). Sulechów: Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej.
- Denys M. 2007. Źródła idei i drogi powstania Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej. W: *50 lat Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej* (s. 13–77). Lublin: Lubelska Spółdzielnia Mieszkaniowa.
- Diko S.K., Palazzo D. 2019. Institutional Barriers to Urban Greenspace Planning in the Kumasi Metropolis of Ghana. *Urban Forum* 30, 357–376. <https://doi.org/10.1007/s12132-018-9349-0>
- Dylewski R. 2007. Dzielnica LSM-Rury w Lublinie – początki, stan obecny, perspektywy. Spojrzenie architekta, urbanisty i mieszkańca. W: *50 lat Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej* (s. 152–173). Lublin: Lubelska Spółdzielnia Mieszkaniowa.
- Fernández-Ballesteros F., Zamarron M.D. 2007. *CUBRECAVI: Short Questionnaire on Quality of Life*. Madrid: Tea Ediciones.

- Gawłowska A. 2009. Rekreacja dla dorosłych. *Zieleń Miejska* (24), 24–27.
- Gehl J. 2009. *Życie między budynkami*. Warszawa: Wydawnictwo RaM.
- Gronostajska B.E. 2016. *Kształtowanie środowiska mieszkaniowego dla seniorów*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej.
- Hieronymus C., Vries S.I. de, Graham J.M.A., Dongen J.E.F. van, Bakker I., Miedema H.M.E. 2009. Influence of Environmental Street Characteristics on Walking Route Choice of Elderly People. *Journal of Environmental Psychology* 29(4), 477–484. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2009.08.002>
- Jönson H., Magnusson J.A. 2001. A New Age of Old Age? Gerotranscendence and the Re-Enchantment of Aging. *Journal of Aging Studies* 15(4), 317–331. [https://doi.org/10.1016/S0890-4065\(01\)00026-3](https://doi.org/10.1016/S0890-4065(01)00026-3)
- Kaczmarczyk M., Trafiałek E. 2016. Aktywizacja osób w starszym wieku jako szansa na pomyślnie starzenie. *Gerontologia Polska* 15(4), 116–118.
- Kowalski K. 2010. *Projektowanie bez barier – wytyczne*. Warszawa: Stowarzyszenie Przyjaciół Integracji.
- Kurek S. 2008. *Typologia starzenia się ludności Polski w ujęciu przestrzennym*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe AP.
- Kuryłowicz E. 1996. *Projektowanie uniwersalne. Udobępnianie otoczenia osobom niepełnosprawnym*. Warszawa: Centrum Badawczo-Rozwojowe Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.
- Lidwell W., Holden K., Butler J. 2003. *Universal Principles of Design*. Gloucester: Rockport Publishers.
- Lipczyńska A. 2015. Starzenie się społeczeństwa – przyczyny i skutki. *Spoleczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne* (2), 277–283.
- Majdzińska A. 2015. Zróżnicowanie zaawansowania starości demograficznej na obszarze województwa łódzkiego. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Oeconomica* 4(315), 108–126. <https://doi.org/10.18778/0208-6018.315.08>
- Miśniakiewicz A. 2017. Aktywność seniorów w najbliższym otoczeniu na przykładzie wybranego wrocławskiego osiedla – problemy i potrzeby przestrzenne. *Przestrzeń, Ekonomia, Społeczeństwo* (12), 281–300.
- Muzioł-Węclawowicz A. 2009. Rewitalizacja dzielnic śródmiejskich. W: W. Jarczewski (red.), *Przestrzenne aspekty rewitalizacji – śródmieścia, blokowiska, tereny przemysłowe, pokolejowe i powojkowe* (T. 4; s. 25–87). Kraków: Instytut Rozwoju Miast.
- Ochalska H. 2007. W dobie przemian politycznych i gospodarczych. Lubelska Spółdzielnia Mieszkańcowa po roku 1990. W: *50 lat Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej* (s. 78–151). Lublin: Lubelska Spółdzielnia Mieszkańcowa.
- Okólski M., Fihel A. 2012. *Demografia. Współczesne zjawiska i teorie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Pastuszko I. 2017. Nowoczesne planowanie przestrzenne na przykładzie planu ogólnego rozwoju Lublina z 1959 roku w kontekście wybranych osiedli spółdzielczych. *Annales UMCS sectio L (Artes)* 15(2), 65–78. <https://doi.org/10.17951/l.2017.15.2.65>
- Peace S. 1982. The Activity Patterns of Elderly People in Swansea, South Wales, and Southeast England. W: A. Warnes (Ed.), *Geographical Perspectives on the Elderly* (s. 281–301). Chichester: John Wiley.
- Ranzijn R. 2002. The Potential of Older Adults to Enhance Community Quality of Life: Links between Positive Psychology and Productive Aging. *Ageing International* 27, 30–55. <https://doi.org/10.1007/s12126-002-1001-5>
- Sęk H. 2001. *Wprowadzenie do psychologii klinicznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Stauden S. 2013. *Psychologia starzenia się i starości*. Warszawa: PWN.

- Szafrńska E. 2013. Możliwości przekształceń wielkich osiedli mieszkaniowych w mieście postsojalistycznym w Polsce. *Studia Miejskie* 11, 39–53.
- Szafrńska E. 2016. *Wielkie osiedla mieszkaniowe w mieście postsocjalistycznym. Geneza, rozwój, przemiany, percepcja*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. <https://doi.org/10.18778/8088-210-2>
- Szalewicz K. 2018. Projektowanie uniwersalne – zagospodarowanie przestrzeni dla osób niepełnosprawnych. *Niepełnosprawność* (30), 401–419. <https://doi.org/10.4467/25439561.NP.18.038.9876>
- Szołtysek J. 2013. Miasta przyjazne seniorom. *Studia Miejskie* 10, 67–75. <https://doi.org/10.25167/sm.2366>
- Szołtysek J., Trzpiot G. 2019. *Miasta przyjazne seniorom*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego.
- Szulcewska B. (red.). 2015. *Osiedla mieszkaniowe w strukturze przyrodniczej miasta*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
- Trempała J. 2011. *Psychologia rozwoju człowieka*. Warszawa: PWN.
- Trzaskowska E., Adamiec P. 2013. Aspekty wypoczynkowe na osiedlach Lubelskiej Spółdzielni Mieszkaniowej w Lublinie – pozytywne przykłady przemian. *Problemy Rozwoju Miast* 10(4), 5–14.
- Tuan Y.-F. 1987. *Przestrzeń i miejsce*. Warszawa: PIW.
- Van Hoof J., Kazak J.K., Perek-Białas J.M., Peek S.T.M. 2018. The Challenges of Urban Ageing: Making Cities Age-Friendly in Europe. *International Journal of Environmental Research and Public Health* 15(11). <https://doi.org/10.3390/ijerph15112473>
- Wapiennik E., Piotrowicz R. 2002. *Niepełnosprawny – pełnoprawny obywatel Europy*. Warszawa: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej.
- Wesołowska M. 2015. Społeczeństwo starzejące się jako wyzwanie dla ekonomii. *Społeczeństwo i Edukacja. Międzynarodowe Studia Humanistyczne* (2), 233–245.
- Wychowska B. 2010. Konfliktowa natura przestrzeni publiczno-lokalnych w miejskim środowisku zamieszkania. *Czasopismo Techniczne. Architektura* (3A), 337–343.
- Wysocki M. 2012. Przestrzeń przyjazna niewidomym = Space Friendly for Blind. W: *Międzynarodowa Konferencja Naukowa: Odnowa Krajobrazu Miejskiego – ULAR 6: Miasto – Miejsca Ludziom Przyjazne: Idee – Konceptcje – Realizacje = The Urban Landscape Renewal – ULAR6: City – People’s Friendly Places: Ideas – Projects – Realisations, 1–2 December 2011* (s. 113–119). Gliwice.
- Wysocki M. 2015. *Przestrzeń przyjazna seniorom*. Warszawa: Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich.
- Wysocki M. 2017. Tworzenie miasta przyjaznego wszystkim. *Studia KPZK* (176), 37–54.

Źródła internetowe

- Główny Urząd Statystyczny (GUS). 2022. <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>
- Główny Urząd Statystyczny (GUS). 2023. <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/podgrup/tablica>
- Lubelska Spółdzielnia Mieszkaniowa (LSM). <https://spoldzielnialsm.pl>
- Teatr NN. Dzielnice Lublina – Rury (LSM). <https://teatrn.pl/leksykon/artykuly/dzielnice-lublina-rury-lsm>
- Urząd Miasta Lublin. Dzielnice Lublina. https://lublin.eu/kultura/program-dzielnice-kultury/dzielnice-lublina/#id_14